ZESZYTY NAUKOWE UNIWERSYTETU JAGIELLOŃSKIEGO
Prace Historyczne 149, z. 4 (2022), s. 741–765
https://doi.org/10.4467/20844069PH.22.032.17859
www.ejournals.eu/Prace-Historyczne

OBRAZ WOJNY W WIETNAMIE W KOMIKSIE *THE OTHER SIDE*

https://orcid.org/0000-0002-0925-0765
Patryk Masny
Uniwersytet Jagielloński w Krakowie

ABSTRACT

REPRESENTATIONS OF THE VIETNAM WAR IN THE COMIC BOOK *THE OTHER SIDE*

The purpose of this article is to present the portrait of the Vietnam War (1965–1975) in the comic book *The Other Side* by Jason Aaron and Cameron Stewart, from the point of view of the historian researching this conflict. I analyze this comic in two dimensions: juxtaposing its narrative with historical reality and with other narratives about the Vietnam War present in American culture. I examine if *The Other Side* repeats some of the "Vietnam war myths" as well, especially because of the claims of its authors. I take a closer look to discern what interpretation of the history of the Vietnam War was made in the comic. I also present how the authors used events, characters and historical terms to give their work an anti-war overtone. The influence of fiction, memoirs and works of writers such as Ambrose Bierce, Gustav Hasford as well as the reporter group called *Snuffies* on the final shape of the comic is also discussed.

Keywords: Jason Aaron, Cameron Stewart, *The Other Side*, comic book, war comic, Vietnam war, Gustav Hasford.

Słowa kluczowe: Jason Aaron, Cameron Stewart, *The Other Side*, komiks, komiks wojenny, wojna w Wietnamie, Gustav Hasford.

Celem artykułu jest przedstawienie obrazu wojny w Wietnamie (1965–1975)[1] w komiksie *The Other Side* z perspektywy historyka badającego ten konflikt. Analizuję

[1] Przyjmuję taką datację, gdyż amerykańska interwencja w Republice Wietnamu (RW) rozpoczęła się w III 1965 r., a wojnę zakończyło dopiero zdobycie Sajgonu w IV 1975 r. A. Dmochowski, *Wietnam 1962–1975*, Warszawa 2004, s. 107; J. Pimlott, *Wojna w Wietnamie*, tłum. M. Malczyk, Warszawa 1993, s. 40, 180; P. Ostaszewski, *Wietnam. Najdłuższy konflikt powojennego świata 1945–1975*, Warszawa 2000, passim.

✉ Adres do korespondencji: pjm.63@interia.pl

komiks w dwu wymiarach: zestawiam jego narrację z rzeczywistością historyczną oraz z innymi narracjami o tej wojnie obecnymi w amerykańskiej kulturze. Te ostatnie mają szczególnie istotne znaczenie, bo często (jak *Czas Apokalipsy*) same pretendują do bycia prawdziwym obrazem[2], mimo że posługują się zarazem mitami, stereotypami i toposami[3]. Stąd za słuszne uznałem przyjrzenie się właśnie w taki sposób komiksowi. Stawiam pytanie, czy *The Other Side* także powiela pewne „wietnamskie mity", zwłaszcza z racji cytowanych stwierdzeń jego autorów. Analizuję, jakiej interpretacji wojny wietnamskiej dokonali oni w komiksie[4]. Szczegółowo prezentuję sposób, w jaki wykorzystują zdarzenia, postaci i pojęcia, by nadać dziełu antywojenny wydźwięk. Omawiam wpływ literatury pięknej, wspomnieniowej oraz postaci Ambrose'a Bierce'a, Gustava Hasforda i grupy reporterów *Snuffies* na komiks. Staram się wyjaśnić, jaki obraz konfliktu wietnamskiego zawarto w komiksie oraz jak koresponduje on z realiami historycznymi. Istotne jest przy tym to, jak rzeczywiste wydarzenia są wykorzystywane przez autorów. Choć starali się oni nie powielać części „mitów" narosłych wokół kulturowych przedstawień wojny wietnamskiej, to nadal wykorzystują jeden z najstarszych i szkodliwych – fałszywy obraz społeczeństwa Republiki Wietnamu[5]. Analizuję, na ile przedstawienie konfliktu w Wietnamie w *The Other Side* jest podobne do tego w *Czasie Apokalipsy* i *Full Metal Jacket* oraz w innych dziełach kultury. Zwracam przy tym uwagę na wykorzystanie literatury wspomnieniowej, poezji, powieści, wątków horroru, z czym związana jest postać Ambrose'a Bierce'a i poematu *Boska Komedia* Dantego. Wyjaśniam, dlaczego tak istotną rolę w powstaniu komiksu odegrali Gustav Hasford oraz grupa reporterów *Snuffies* i z jakimi skutkami dla obrazu wojny się to wiąże. Reporterzy „wietnamscy" nie byli zwykłymi żołnierzami, ale to właśnie ich obraz nadal ma zdecydowany wpływ na odbiór i pamięć tego konfliktu[6].

---

[2] Jest to skutek m.in. wypowiedzi F.F. Coppoli, że „ten film to Wietnam". Padają one już na wstępie dokumentu *Hearts of Darkness: A Filmmaker's Apocalypse*, reż. F. Bahr, G. Hickenlooper, E. Coppola, 1991.

[3] Zob.: J. Słowiak, *Poparcie, pogarda, obojętność. Zmiana obrazu wojny wietnamskiej w amerykańskim kinie*, „Zeszyty Naukowe Towarzystwa Doktorantów UJ – Nauki Społeczne" 2016, nr 12, s. 157–171; P. Masny, *Czas Apokalipsy? Obraz wojny w Wietnamie ukazany w „Czasie Apokalipsy", „Full Metal Jacket" i „Depeszach" Michaela Herra* [w:] *Między prawdą a zwątpieniem. W poszukiwaniu obrazów przeszłości*, red. K. Chmielewska, N. Bociański, Częstochowa 2021, s. 23–33.

[4] Jak pisze I. Copik, *Historia z komiksem! – o edukacyjnych walorach komiksu jako medium*, „Nauczyciel i Szkoła" 2019, nr 1 (65), s. 164: „Wizualizacja historii w komiksie […] zawsze służy pewnej wizji, jest interpretacją zdarzeń z przeszłości, nie zaś obiektywnym przekazem".

[5] Odnośnie do walki historyków z fałszywym obrazem społeczeństwa i armii RW-ARW zob.: A. Wiest, *Inna Wojna – próba obiektywnej oceny armii Republiki Wietnamu* [w:] *Studia nad wojnami w Indochinach*, t. 2, red. P. Benken, J. Słowiak, Zabrze–Tarnowskie Góry 2014, s. 61–85; idem, *Vietnam's Forgotten Army: Heroism and Betrayal in the ARVN*, New York–London 2008; P. Benken, *Ap Bac 1963 – Binh Gia 1964. Dwie bitwy, które zmieniły bieg wojny w Wietnamie*, Zabrze–Tarnowskie Góry 2018.

[6] Przykładem jest wpływ Michaela Herra, autora reportażu/powieści *Depesze* oraz współautora scenariuszy do *Czasu Apokalipsy* i *Full Metal Jacket*, do dziś uznawanych za jedne z najważniejszych filmowych przedstawień tego konfliktu, mimo ich akademickiej krytyki. Zob. P. Masny, *Czas Apokalipsy?…*, s. 23–33.

POWSTANIE, STRUKTURA I STAN BADAŃ KOMIKSU *THE OTHER SIDE*

Wojna wietnamska odcisnęła swe piętno na kulturze Stanów Zjednoczonych. Nic dziwnego, że została zobrazowana także w komiksach, które mogą być ciekawym źródłem dla historyka[7]. Ukazują, w jaki sposób konflikty zbrojne są przedstawiane w kulturze popularnej; jaki ich obraz funkcjonuje w społeczeństwach doby kultury masowej; na ile jest on zgodny z wydarzeniami historycznymi i w jaki sposób pokazywane w nim wydarzenia wyrastają z innych dzieł kultury[8]. W języku polskim doczekaliśmy się tylko jednego opracowania dotyczącego wojny wietnamskiej w komiksie[9], a mianowicie tekstu Wojciecha Lewandowskiego w pracy *50 twarzy popkultury*[10]. Analizuje on serię komiksową *Kaznodzieja*, w której omawiany konflikt ukazany jest w postaci historii rodzinnej, opowieści o służbie ojca tytułowego bohatera w Wietnamie.

Lewandowski wyszczególnia następujące tematy, dominujące w relacjach o tej wojnie: „wiedza o miejscu prowadzenia działań zbrojnych, relacje pomiędzy żołnierzami oraz ich morale, wpływ wojny na psychikę żołnierzy, wizerunek wroga, wątek patrolu oraz kwestia powrotu do ojczyzny”[11]. Tematy te są także charakterystyczne dla filmów „wietnamskich”. Ciekawy jest wniosek Lewandowskiego o badanym przez niego komiksie: „[…] autorzy *Kaznodziei* twórczo wykorzystali wspominane wyżej wątki wietnamskich opowieści, tworząc niezwykle interesujący portret

---

[7] M. Sęk-Iwanek, *Obrazy wojny w powieści graficznej*, „Studia Politicae Universitatis Silesiensis” 2017, t. 19, s. 17. Na pytanie: Czy komiks może być medium służącym badaniom historycznym? odpowiedziała M. Rucińska: „komiks […] oferuje ogromne możliwości wyrazu, innego niż film, malarstwo czy literatura, lecz równie nieograniczonego. Co więcej, na równi z owymi mediami może on funkcjonować jako narzędzie bądź źródło badań historycznych”, M. Rucińska, *Małe wielkie historie komiksowe a komiks historyczny*, „Zeszyty Komiksowe” 2011, nr 12, s. 43.

[8] Dotychczasowe badania skupiały się w znacznej mierze na komiksie PRL, dotyczącym Holokaustu oraz wojny w byłej Jugosławii. Zob.: P. Ciołkiewicz, *Komiksowe oblicza wojny. Przyczynek do analizy biograficznych narracji wojennych*, „Kultura Współczesna. Teoria, Interpretacje, Praktyka” 2017, nr 2 (95), s. 195–212; I. Copik, op. cit., s. 151–166; M. Sęk-Iwanek, op. cit.; K. Lichtblau, *Pozdrowienia z Jugosławii*, „Wojny i Konflikty. Przeszłość – Teraźniejszość – Przyszłość” 2016, nr 1 (1), s. 48–61; idem, *Polski komiks wojenny z czasów PRL-u*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Historicolitteraria” 2015, nr 15, s. 80–89; G. Janik, *Komiks w służbie historii. Zagłada ucieleśniona na kartach komiksu „Epizody z Auschwitz: Nosiciele tajemnicy”*, „Kultura Popularna” 2019, nr 3 (61), s. 6–15; G. Gajewska, *Słowo – obraz – pamięć w labiryntach komiksu*, „Biblioteka” 2008, nr 12 (21), s. 101–115. Odnośnie do komiksu, jako medium zob. S. McCloud, *Understanding Comics: The Invisible Art*, New York 1994.

[9] R. Kołsut, *Kreski w kamasze – rysunkowe przemiany wizerunku żołnierzy US Armed Forces* [w:] *Dyskursy imperiów*, red. M. Nawrocki, Kraków 2018, s. 175–195, w podrozdziale *Czas apokalipsy* przedstawia skrótowo historię konfliktu. Niestety nie korzysta przy tym z opracowań historii wojny, przez co tekst zawiera błędy merytoryczne oraz nieścisłości. W kolejnych trzech podrozdziałach jest ona tylko wspomniana.

[10] W. Lewandowski, *Siedem małych słów. Obraz wojny wietnamskiej w komiksie „Kaznodzieja” Gartha Ennisa i Steve'a Dillona* [w:] *50 twarzy popkultury*, red. K. Olkusz, Kraków 2017, s. 623–640.

[11] Ibidem, s. 624.

żołnierskiego życia w Wietnamie oraz po powrocie do ojczyzny. Ich opowieść, która obficie czerpie z wcześniejszych filmów i komiksów wietnamskich oraz w ogóle opowieści wojennych, stanowić może interesujące studium losów jednostek naznaczonych przez udział w budzących kontrowersje działaniach zbrojnych". Badacz podkreśla też doskonałą sceniczność dżungli Wietnamu, choć działania prowadzono i w miastach[12].

Komiks oddziałuje na czytelnika za pomocą słów, rysunków i kolorów. Jego narracja oddawana za pomocą kadrów podobna jest do filmowej. Ma jednak tę przewagę, że czytelnik dłużej przygląda się pojedynczym klatkom, co daje autorom możliwość przekazania większej ilości treści[13]. Twórcy mają znaczące możliwości wpływania na zmysły odbiorcy i obraz konfliktu; mogą dążyć do możliwie realistycznego oddania konfliktu[14] lub posłużyć się wojną w Wietnamie jako tłem dla rozważań o piekle wojny i naturze ludzkiej, czemu bliższy jest jeden z najnowszych komiksów dla dorosłego czytelnika zatytułowany *The Other Side*[15]. Autorami wydawanego oryginalnie przez Vertigo[16] od grudnia 2006 do czerwca 2007 roku komiksu są Jason Aaron[17] (scenariusz) i Cameron Stewart (rysunki)[18]. Komiks wydano następnie w edycji zbiorczej oraz w przedruku Image Comics Inc[19]. Należy podkreślić osobiste zaangażowanie obu twórców w projekt. Aaron uczynił to ze względu na kuzyna Gustava Hasforda. Stewart udał się do Wietnamu celem lepszego zrozumienia i poznania tematu[20], gdyż autentyczność miała być kluczem do tego projektu; deklarował, że

---

[12] Przykładem ofensywa Tet, punkt zwrotny konfliktu. Ma ona bogatą literaturę, zob. P. Benken, *Ofensywa Tet 1968*. *Studium militarno-polityczne*, Szczecin 2014.

[13] Zob. I. Copik, op. cit., s. 154.

[14] Dążyła do tego seria *The 'Nam* wydawana przez Marvel Comics, tworzona przez weteranów i w założeniu starająca się bazować na prawdziwych zdarzeniach. Jednak nie udało się tego zrealizować, czego symbolem wprowadzenie do serii superbohaterów. Jej opis znajduje się na stronie: *The 'Nam*, https://comicvine.gamespot.com/the-nam/4050-19757/ [dostęp: 12 X 2021 r.].

[15] *The Other Side* wpisuje się w kategorię komiksu historycznego, gdyż osadzony jest w czasie realnych wydarzeń oraz zawiera motywy, postacie i terminy z okresu wojny wietnamskiej. Zgodnie z podziałem komiksów zaproponowanym przez A. Suchońskiego i M. Bieniek (cyt. za: I. Copik, op. cit., s. 152): „1. Komiksy źródłowe (utwory wiernie odzwierciedlające przeszłość); 2. Komiksy historyczne, w których przeszłość stanowi tło do przedstawienia zupełnie fikcyjnych wydarzeń czy postaci; 3. Komiksy, które łączą w sobie cechy dwóch pierwszych kategorii". *The Other Side* wydaje się należeć do trzeciej kategorii.

[16] Istniejący w latach 1993–2020 imprint wydawnictwa DC Comics. Vertigo kierowała swe dzieła ku dojrzałemu czytelnikowi. Był to pierwszy komiks „wietnamski" wydawnictwa DC od 1967 r. Do 2006 r. to główny konkurent, Marvel, wydawał komiksy „wietnamskie".

[17] Jeden z najbardziej znanych i cenionych amerykańskich scenarzystów komiksowych, autor serii *Scalped*, *Star Wars*, *Ghost Rider* czy *Thor*, wydawanych także w Polsce. Zob. biogram J. Aarona, https://comicvine.gamespot.com/jason-aaron/4040-42496/ [dostęp: 12 X 2021 r.].

[18] Artysta komiksowy, znany z prac dla DC Comics. Zob. biogram C. Stewarta, https://comicvine.gamespot.com/cameron-stewart/4040-42774/ [dostęp: 12 X 2021 r.].

[19] To wydanie jest moim źródłem. Pozostali autorzy to: D. McCaig (kolory) i P. Brosseau (liternictwo). *The Other Side: Special Edition*, https://comicvine.gamespot.com/the-other-side-special-edition-1-hc/4000-617825/ [dostęp: 4 V 2022 r.].

[20] Aaron podkreślał perfekcjonizm i zaangażowanie Stewarta, a jego grafiki czynił niemal kolejnym bohaterem komiksu. *Welcome to The Other Side. Jason Aaron talks about viewing the Vietnam War*

obejrzał wszystkie filmy o tej wojnie i przeczytał mnóstwo książek[21]. Ich komiks nominowany był do nagrody Eisnera w kategorii *Best Limited Series*[22]. Aaron rozpoczął nad nim pracę w 2002 roku i podkreślał, że album dotyczy tylko i wyłącznie wojny wietnamskiej[23]. Przygotowanie do pracy zajęło mu około trzech lat[24]. Istotne są przemyślenia Aarona z perspektywy czasu: „Nigdy nie pracowałem tak ciężko nad żadnym komiksem, jak nad tym. I gdybym tego nie zrobił, to nie wiem, gdzie byłbym dziś. Ten komiks dał mi karierę[25]. Na tych stronach Cameron i Dave McCaig dali nam wszystkim jeden z najbardziej intensywnych i niezapomnianych obrazów, jakie kiedykolwiek powstały w gatunku komiksu wojennego". Stewart dodawał: „Praca nad tym komiksem była jednym z najważniejszych doświadczeń zarówno dla mojej kariery, jak i dotychczasowego życia. Jestem zachwycony tym, że komiks zostanie wydany ponownie, jako *edition deluxe*. Myślę, że pozostaje on dzisiaj tak samo poruszający i mocny, jak dekadę temu"[26]. Autor rysunków podkreślał, że dzięki scenariuszowi i postawie Aarona, który dostarczył mnóstwo materiałów oraz informacji, co i w jaki sposób należy rysować, praca była prostym zadaniem.

Jedynym opracowaniem dotyczącym *The Other Side*, jakie udało mi się odnaleźć, jest artykuł Roberta Kodosky'ego o komiksach nurtu „wietnamskiego"[27]. Zarys fabuły komiksu zawarty jest też w tekście Jamesa Sandy'ego[28]. Kodosky punktuje, że jest

---

through the eyes of the enemy, https://www.ign.com/articles/2006/09/06/welcome-to-the-other-side [dostęp: 18 X 2021 r.].

[21] Zob. *Interview with Artist Cameron Stewart: Part One*, https://comicvine.gamespot.com/cameron-stewart/4040-42774/forums/interview-with-artist-cameron-stewart-part-one-534433/ [dostęp: 20 X 2021 r.]. P. Timofiejuk, *O komiksie historycznym na świecie*, „Zeszyty Komiksowe" 2011, nr 12, s. 87–89, pisze, że historia najnowsza jest z racji tych możliwości znacznie wdzięczniejszym tematem. J. Czaja, *W poszukiwaniu śladów przeszłości – komiks jako medium małej i wielkiej historii*, „Images" 2015, nr 26 (18), s. 1, zwraca uwagę, że twórcy komiksów historycznych coraz częściej odwołują się do wątków autobiograficznych, rodzinnych: „traktują komiksy jako rodzaj rysunkowych pamiętników lub dzienników. Coraz częściej komiks służy do opowiadania o splocie małej i wielkiej historii. Łączy to, co prywatne, jednostkowe, z tym, co ogólne, uniwersalne".

[22] Nagroda ta określana jest mianem komiksowego Oscara, *2007 Eisner Nominations Announced*, https://www.cbr.com/2007-eisner-nominations-announced/ [dostęp: 19 X 2021 r.].

[23] D. Richards, *Descent into Hell: Aaron talks "The Other Side"*, https://www.cbr.com/descent-into-hell-aaron-talks-the-other-side/ [dostęp: 19 X 2021 r.]. Poboczne materiały o komiksie – jego zapowiedzi, materiały promocyjne itp. – znajdują się na blogu Aarona, http://jasoneaaron.blogspot.com/2006/04/other-side-press-release.html [dostęp: 20 X 2021 r.].

[24] *Fantastic Forum Interview with Jason Aaron*, https://www.youtube.com/watch?v=ueMwsi9lWdw [dostęp: 20 X 2021 r.].

[25] Był on jego pierwszym poważnym projektem. J. Aaron, *The Other Side Press Release*, http://jasoneaaron.blogspot.com/2006/04/other-side-press-release.html [dostęp: 20 X 2021 r.].

[26] Informacje i cytaty ze strony wydawcy (wszystkie tłumaczenia są mojego autorstwa, chyba że podano odnośnik do polskojęzycznej publikacji): https://imagecomics.com/press-releases/eisner-nominated-miniseries-the-other-side-collected-in-deluxe-hardcover-th [dostęp: 20 X 2021 r.].

[27] R.J. Kodosky, *Holy Tet Westy!: Graphic Novels and the Vietnam War*, „Journal of Popular Culture" 2011, vol. 44, iss. 5, s. 1047–1066. O wojnie wietnamskiej w komiksach pisał także J. Aaron, *The Vietnam War in Comics: The Good, the Bad and THE OTHER SIDE*, https://www.cbr.com/jason-aaron-on-the-vietnam-war-in-comics-the-good-the-bad-and-the-other-side/ [dostęp: 19 X 2021 r.].

[28] Sandy przedstawia historię tematu wojny wietnamskiej w amerykańskich komiksach, poświęcając *The Other Side* dwa ostatnie akapity swojego tekstu. Są one zasadniczo streszczeniem komiksu

to komiks antywojenny, kontynuujący tradycję przedstawiania bojowego szaleństwa i destrukcji oraz że skupiając uwagę czytelnika na psychice bohaterów, Aaron gubi szerszy obraz realiów wojny[29]. Badacz zastanawia się nad wpływem komiksów na czytelników na podstawie sprzedaży *The Other Side*. Pisze, że poprzednie komiksy „wietnamskie" sprzedawały się znacznie lepiej, co może sugerować, że komiks Aarona nie miał równej im siły oddziaływania. Kontrastowało to z ogólnym wzrostem zainteresowania komiksami wojennymi[30]. Dane ze strony Comichron, dotyczące zamówień zeszytów komiksowych przez sklepy z rynku północnoamerykańskiego, dla *The Other Side* zdają się to potwierdzać:

Tabela 1. Zamówienia zeszytów *The Other Side* przez sklepy z rynku północnoamerykańskiego

Zeszyt	Data zamówienia	Miejsce zeszytu na 300 pozycji	Nakład
I	X 2006	137	12 331
II	XI 2006	199	9 359
III	XII 2006	187	8 435
IV	I 2007	193	7 989
V	II 2007	177	7 509

Źródło: dane za https://www.comichron.com/monthlycomicssales.html [dostęp: 19 X 2021 r.].

Jak widać, liczba zamawianych egzemplarzy malała z każdym zeszytem, zmniejszając się z 12 000 do 7500 sztuk. Stąd można wnioskować o zmniejszającym się zainteresowaniu czytelników. Z drugiej strony *The Other Side* jest szeroko chwalony w mediach branżowych oraz przez krytyków, ma także bardzo pozytywne recenzje czytelnicze.

Komiks złożony jest ze wstępu, pięciu rozdziałów, wydanych oryginalnie jako osobne zeszyty, posłowia oraz dodatków: scenariuszy poszczególnych stron, „dziennika wietnamskiego" Stewarta z 16 zdjęciami oraz jego szkicownika. Ostatnia strona to krótkie biogramy Aarona i Stewarta oraz ich portrety stylizowane na żołnierzy USA w Wietnamie. Aaron nazywa swój komiks: „psychologicznym horrorem i epicką tragedią o najbardziej upiornej wojnie Ameryki", dodając, że zawiera on elementy wisielczego humoru, a obydwaj główni bohaterowie podejmują się wyprawy wzorowanej na archetypie podróży, w typie eposu o Beowulfie, *Jądra ciemności* czy *Czasu Apokalipsy*[31]. Tylna okładka informuje, że przeznaczenie zetknęło ze sobą

podsumowanego, że choć jest on fikcyjny, to „ponuro i mocno" ukazał wpływ konfliktu w Wietnamie na psychikę doświadczonego nim pokolenia Amerykanów. J. Sandy, *A Paneled Perspective: The United States and the Vietnam War Examined through Comic Books* [w:] *The Vietnam War in Popular Culture*, vol. 2: *After the War*, ed. R. Milam, Santa Barbara–Denver 2017, s. 243–261.

[29] R.J. Kodosky, op. cit., s. 1051.

[30] Ibidem, s. 1052–1053.

[31] O ile w ogóle tacy są, gdyż wedle Aarona o tym decyduje czytelnik, zob. D. Richards, op. cit.

dwóch bohaterów w bitwie, jakiej „żaden zdrowy umysł nie mógł pojąć […], gdy szaleństwo wojny bierze w swe ręce obu bohaterów, Everette jest nawiedzany przez upiory żołnierzy, którzy przybyli tam przed nim, i Vo Dai widzący siebie jako mistycznego wojownika w trakcie uświęconej wyprawy”[32]. Komiks reklamowany był hasłami: „Z jednej strony całkowicie fantastyczny, z drugiej dogłębnie realistyczny” oraz „Horror o horrorze wojny”[33].

LOS BOHATERÓW I KLUCZOWE ZAŁOŻENIE KOMIKSU

Okładka w realistyczny sposób przedstawia obu bohaterów, Amerykanina i Wietnamczyka. Są oni zwróceni do siebie plecami, tworząc jedną figurę, rozdzieloną zarysem połączonego, co warte podkreślenia, Wietnamu[34]. Rozdziela ich także tytuł *The Other Side*, co obrazuje przewodni motyw komiksu, czyli ukazanie konfliktu z dwóch przeciwnych perspektyw: Amerykanina z *Marines* oraz Wietnamczyka z Wietnamskiej Armii Ludowej (WAL). Aaron podkreśla, że obaj bohaterowie odbywają rodzaj podróży prowadzącej ich do Khe Sanh, gdzie spotkają się osobiście, w tragicznym i groteskowym starciu. Jak podkreśla Kodosky, poświęcenie tak dużo miejsca podróży Wietnamczyka, czyniące z komiksu przedstawienie żywotów równoległych, jest wyjątkowe[35]. Amerykanie zwykli się skupiać na sobie.

Pierwszego z bohaterów poznajemy w momencie otrzymania listu z powołaniem. Jest nim biały, 19-letni syn farmera z Alabamy, Billy Everette. Jego próby uniknięcia służby się nie udały. Ma zastąpić poległego *Marine*, którego moment śmierci przedstawia pierwsza strona komiksu (o czym niżej). Obserwujemy rodzinę Billa: płaczącą matkę, proszącą Jezusa, by nie odbierał jej dziecka; ojca, przestrzegającego syna, by zawsze stawiał Boga na pierwszym miejscu, za co On pomoże mu zabijać komuchów oraz przynieść dumę rodzinie. Młodszy brat, nierozumiejący, czym jest Wietnam, pyta Billa, gdzie się udaje. Everette odpowiada, że nie ma pojęcia; było to dosyć typowym zjawiskiem wśród młodych Amerykanów.

Drugi bohater, pochodzący z Północnego Wietnamu (dalej DRW) Vo Binh Dai, jest odbiciem Amerykanina: także ma 19 lat i pochodzi ze wsi[36]. Już pierwsza strona wątku Vo wyjaśnia jego motywację: „mój kraj to cmentarz”; widzimy ciała w delcie

---

[32] *The Other Side*, scen. J. Aaron, rys. C. Stewart, Portland 2017. Ponieważ (niestety) strony komiksu nie są paginowane, w dalszej części artykułu cytaty nieopatrzone przypisami odnosić się będą do *The Other Side*.

[33] Zob. *The Other Side #1 Preview. War is Hell*, https://www.ign.com/articles/2006/09/11/the-other-side-1-preview [dostęp: 20 X 2021 r.].

[34] W okresie wojny wietnamskiej istniały dwa państwa wietnamskie: Republika Wietnamu/Południe oraz komunistyczna Demokratyczna Republika Wietnamu/Północ.

[35] R.J. Kodosky, op. cit., s. 1052.

[36] Wątek paralelnego losu dwu bohaterów może nawiązywać do drugiej powieści Gustava Hasforda, *The Phantom Blooper*. Zob. M. Ross, *Haunted by the Ghosts of Pickett's Charge: Echoes of the Civil War in Two Novels by Vietnam Veterans*, „Southern Cultures” 2015, vol. 21, no. 2, s. 75–76.

Mekongu, „gdzie groby są płytkie i nieoznaczone"; szlak Ho Chi Minha został przedstawiony jako pogorzelisko po bombardowaniu ze spopielonymi zwłokami zjadanymi przez tygrysa. Dalej widzimy płonące domy, pomordowanych ludzi na polach ryżowych oraz krzyczące dziecko, bez wątpienia *porte parole* Kim Phúc ze zdjęcia *Napalm Girl*. Dowiadujemy się, że rodacy Vo giną w izbach tortur sajgońskich gangsterów, na drutach kolczastych otaczających bazy wrogów, na brudnych ulicach okupowanych wsi i wreszcie na własnych polach. Stronę zamyka modlitwa Vo przed ołtarzykiem przodków, by jego śmierć w wojnie o wyzwolenie była przykładem męstwa, walki do końca i wreszcie spoczynku[37]. W kontraście do postawy Amerykanina, który nie chce walczyć i nie wie, po co, Vo, jako potomek żołnierzy, zaciąga się ochotniczo. Jego matka nie chce, by zginął, ale jak będzie musiał, to w chwale. Ojciec prosi, aby nie okrył ich hańbą, „udusił amerykańskie wsie krwią ich własnych synów", oraz wręcza mu najcenniejszą rzecz, jaką posiada: zegarek zdobyty na Francuzie pod Dien Bien Phu[38].

Autorzy komiksu przekonują, że obu bohaterów spotyka właściwie ten sam los: udają się na wojnę i walczą za swój kraj, wysłani i nadzorowani przez demonicznych przełożonych. Odmiennie wygląda droga do miejsca spotkania obu bohaterów. Vo odjeżdża pociągiem wśród propagandowych haseł o chwalebnej wojnie, dalej maszeruje ze sztandarem na Południe, by ostatecznie po długiej podróży, doświadczywszy braku snu, cierpienia, szaleństwa, utraty większości kolegów, a wreszcie niemal życia, dotrzeć na miejsce. Everette zaś przylatuje do Wietnamu samolotem, po czym kopie doły w Da Nang, udaje się na patrol w dżungli, by w końcu zostać przerzuconym do oblężonego Khe Sanh. Losy bohaterów mają się dopełnić właśnie tutaj. Oddział Vo atakuje Khe Sanh, tak jak jego ojciec atakował Dien Bien Phu. Rozgorączkowany Vo i przerażony Everette stają przeciw sobie. Widzimy ich w jednym kadrze, na środku umieszczono ich myśli: wymieniają to, co już się nie liczy w tej chwili[39]. Ważne są tylko broń oraz konieczność zabicia, by przetrwać. Everette strzela i zabija Vo, który umiera na drucie kolczastym, co realistyczną kreską oddają autorzy. Everette płacze, po czym obserwujemy podsumowanie życia Vo[40]. Po starciu, które określono jako atak próbny, Everette przeszukuje ciało Vo. Znajduje zegarek oraz dziennik. Następnie zamyka poległemu oczy w zwyczajowym geście oznaczającym śmierć. Próbuje na podstawie lektury dziennika dociec – mimo że nie zna wietnamskiego – dlaczego Vo musiał zginąć z jego ręki. W końcu obydwaj bohaterowie, tak różni z pozoru, byli do siebie tak podobni.

---

[37] Występuje tu analogiczna narracja kadrów do tych wyrażonych w komiksie *Faks z Sarajewa*, analizowanego przez M. Sęk-Iwanek, op. cit., s. 11, która podkreśla, że: „siła medium komiksowego polega właśnie na tym, że przedstawia te zdarzenia na jednej planszy, widzimy je jednocześnie".

[38] Oblężenie Dien Bien Phu pieczętowało klęskę Francji w I wojnie indochińskiej. R.J. Kodosky, op. cit., s. 1052, sygnalizuje, że rozmowa Vo z rodzicami osadza interwencję USA pośród długiej listy obcych inwazji na Wietnam.

[39] Wymienione są m.in. Pentagon, komunizm, Politbiuro.

[40] Zadziwiająca w tej wyliczance staje się kwestia religii Vo, który jest oddanym i szczerym buddystą w komunistycznym kraju, gdzie religia była zwalczana. A. Dmochowski, op. cit., s. 53.

STEREOTYPOWY WIZERUNEK POŁUDNIOWYCH WIETNAMCZYKÓW

Tak skonstruowana narracja ma poważną skazę, gdyż *de facto* pomija trzeciego, chyba najważniejszego, aktora wydarzeń: Południowych Wietnamczyków i ich armię, główną siłę walczącą w wojnie[41]. To na terenie ich kraju toczy się walka. Obaj bohaterowie do niego przybywają, są obcymi, co zostaje wykrzyczane Vo w twarz przez członka Wietkongu[42]. Ten ostatni, główna siła walcząca z rządem w Sajgonie, jest ukazany w komiksie jako przewodnicy oddziału Vo oraz jako sprawca masakry bezbronnych cywili w wiosce. Można więc zadać pytanie, czy na pewno jest to wojna Vo i Everette'a? Czy nie powinna zostać szerzej ukazana strona, o której los naprawdę chodziło? I to w sposób bardziej realistyczny, gdyż jej obraz w komiksie jest pełen stereotypów.

Na początku drugiego rozdziału dowiadujemy się, co o Południowcach sądzi Everette: nie doceniają oni poświęcenia Amerykanów, toczących ICH wojnę; zostają podsumowani jako ohydni, żyjący jak zwierzęta, a ich kraj określony jako straszliwe miejsce do umierania, w którym wszystko, zawsze i wszędzie, śmierdzi. W czasie patrolu w dżungli Everette stwierdza: „Jestem tutaj mniej niż DWA TYGODNIE i już zdążyłem znienawidzić TEN CAŁY PIEPRZONY KRAJ". Użyto tu jednego ze starszych amerykańskich toposów: Południowi Wietnamczycy są niechętni Amerykanom, nie ma ich wielu, a jak już, są to głównie dzieci próbujące coś sprzedać lub, jak w filmie *Full Metal Jacket*, prostytutki. Jedna z nich jest wręcz komiksową kopią aktorki ze scen walk o Hue – nawołuje Amerykanów do seksu za tą samą cenę pięciu dolarów. Prostytucja w Wietnamie była dużym problemem. Jednak nie znaczy to, że każda Wietnamka była prostytutką. Tymczasem innych kobiet z Południa w komiksie właściwie nie ma. Taki portret Wietnamczyków jest niezgodnym historycznie i krzywdzącym obrazem, z którym obecna historiografia stara się walczyć. Wreszcie całkowicie została pominięta ARW, główny sojusznik Amerykanów.

WPŁYW GUSTAVA HASFORDA I GRUPY *SNUFFIES* NA KOMIKS

Istotnym czynnikiem wpływającym na powstanie komiksu i obraz wojny, jaki w nim widzimy, jest rola weteranów oraz dzieł kultury, jakie wytworzyli. Stopkę redakcyjną komiksu otwiera stylizowane godło 1 Dywizji *Marines* z wpisaną w jedynkę nazwą Vietnam. Pod spodem widnieje dedykacja dla *1st MARDIV ISO SNUFFIES*

[41] Pomijanie Wietnamczyków w amerykańskich komiksach jest dosyć typowe, por. W. Lewandowski, op. cit., s. 635–636.

[42] Narodowy Front Wyzwolenia Wietnamu Południowego, powstały 20 XII 1960 r., będący organizacją pod kontrolą komunistów z DRW. Jego zbrojnym ramieniem był Wietkong. Zob. P. Ostaszewski, op. cit., s. 345.

1967–1968[43]. Miano *Snuffies* nosiła grupa wielokrotnie odznaczonych korespondentów wojennych tej dywizji, w skład której wchodzili między innymi Gustav Hasford i Dale Dye.

Dwukrotnie w komiksie zaznaczono, że kuzynem Aarona jest Gustav Hasford, zaś Russellville jest rodzinnym miastem Everette'a i Hasforda. Aaron w posłowiu przytacza krótką biografię Hasforda, w tym jako korespondenta *Marines* w latach 1967–1968[44]. Oglądał on między innymi walki o Hue, Quang Tri czy Khe Sanh, co finalnie zaowocowało powieścią *The Short-Timers*[45]. Stała się ona kanwą filmu Stanleya Kubricka *Full Metal Jacket*. Hasford i Aaron pochodzą z Alabamy[46]. Spotkali się po raz pierwszy w 1985 roku[47], kiedy to Hasford gromadził materiały do ostatecznie nie powstałej biografii Ambrose'a Bierce'a[48]. Aaron jest autorem biogramu Hasforda na portalu IMDb[49], prowadził poświęcone mu stronę i blog, a w posłowiu komiksu stwierdził, że bez Hasforda komiks by nie powstał. To dzięki niemu Aaron zainteresował się zawodem pisarza, wojną wietnamską oraz poznał *Snuffies*, na których spotkaniach wspólnie sączono piwo, słuchając historii wojennych – tych prawdziwych, jak i sfabrykowanych, co jest ważnym problemem przy badaniu zagadnień dotyczących reporterów, ich relacji oraz książek odnoszących się do wojny wietnamskiej. Zwłaszcza że te dzieła uchodzą niekiedy za całkowicie prawdziwe, oddające warunki walki w Wietnamie[50].

---

[43] Informational Services Office. Więcej o *Snuffies* zob. Ch. Hernandez, *Legends of the Old Corps: Gustav Hasford and the "Snuffies"*, https://www.breachbangclear.com/legends-of-the-old-corps-the-snuffies/ [dostęp: 15 X 2021 r.].

[44] Hasford niezbyt pochlebnie wypowiadał się o swej pracy: „byliśmy specjalistami od public relations dla wojny i Korpusu Piechoty… stwarzaliśmy wrażenie bycia dziennikarzami, podczas gdy w rzeczywistości zwyczajnie promowaliśmy wojnę i Korpus Marines". Cyt. za: M. Ross, op. cit., s. 72. Podobną opinię wyrażał również Michael Herr. Zob. P. Masny, *Czas Apokalipsy?…*, s. 25.

[45] Napisanej jako swoista odtrutka na wietnamskie doświadczenia, zob. M. Ross, op. cit., s. 72. Jest w tym podobny do M. Herra i jego *Depesz*, zob. P. Masny, *Czas Apokalipsy?…*, s. 23–33.

[46] Ross wysuwa wniosek, że mieszkańcy byłych konfederackich stanów nadali części literatury wietnamskiej specyficzny sznyt, związany z doświadczeniem i skutkami wojny secesyjnej. Przytacza m.in. Hasforda, który miał na jej punkcie obsesję, a *Short-Timers* początkowo miała dotyczyć tej wojny. Hasford zrezygnował z tego pomysłu, ale wątki te powróciły w jego następnej powieści *The Phantom Blooper*. M. Ross, op. cit., s. 71–74.

[47] A łącznie dwa lub trzy razy.

[48] Ambrose Bierce (24 VI 1842 – ok. 1914), amerykański dziennikarz, satyryk, autor powieści grozy i horroru. Weteran wojny secesyjnej, która miała istotny wpływ na jego twórczość. Przykładem jest praca *Tales of Soldiers and Civilians*, w której Bierce korzystał ze swoich doświadczeń, jednak nie są to opowieści realistyczne. Są pełne czarnego humoru, satyry, makabry oraz ironii wobec heroizmu i wojny. Wykazują tendencje do prezentowania dziwacznych sposobów śmierci, zaburzeń psychicznych i zjawisk niesamowitych. Zob. biogram Bierce'a autorstwa M. Kopacza we wstępie pracy *Diabli dykcjonarz*, Kraków 2019, s. 10–37; *Ambrose Bierce, 1842–1914*, https://www.poetryfoundation.org/poets/ambrose-bierce [dostęp: 5 X 2021 r.].

[49] Biogram G. Hasforda, https://www.imdb.com/name/nm0368007/bio?ref_=nm_ov_bio_sm [dostęp: 4 X 2021 r.].

[50] Zob. P. Masny, *Czas Apokalipsy?…*, s. 23–37.

Aaron wymienia także kilku członków oddziału, których sportretował w komiksie[51]. Jednym z nich jest Dale Dye[52], autor wstępu do *The Other Side*. Dye, pisząc w bardzo emocjonalnym stylu, pyta: czy właściwe jest rozmyślanie nad tą wojną, z całym jej brzemieniem, na kartach komiksu?[53] „Pozostaje pytanie: Czy trywializujemy służbę, poświęcenie i śmierć milionów walczących w ponad dziesięcioletniej wojnie w Wietnamie oraz, przez proste przedłużenie, tych, którzy walczą właśnie teraz w Iraku i Afganistanie?". W tym miejscu warto przytoczyć słowa Pawła Ciołkiewicza: „Dość powszechnie uważa się, że właśnie publikacja *Mausa*[54] zapoczątkowała stopniową zmianę nastawienia wobec komiksu, który był traktowany jako niezbyt poważne medium adresowane głównie do dzieci. Był to jednak proces długotrwały i Spiegelman niejednokrotnie musiał odpowiadać na pytanie, czy tworzenie komiksu o Holocauście nie jest czymś niestosownym […], tworzenie komiksów podejmujących poważne tematy nie jest już czymś wyjątkowym, a zajmowanie się nimi nie jest traktowane jako ekstrawagancja grupy fanów"[55].

Dye odpowiada, prezentując dwie, przeciwne jego zdaniem, opinie. Pierwszą reprezentują: „samozwańczy naukowcy grzebiący w geopolitycznym bagnie i tworzący rewizjonistyczną historię wojny wietnamskiej, znamionującą każdego w nią zaangażowanego jako imperialistycznego podżegacza wojennego"[56]. Mają oni twierdzić, że karty komiksu nie są miejscem na takie rozważania. Zamiast tego Dye proponuje, by spytać weteranów obu stron: im raczej na pewno spodoba się dzieło Aarona i Stewarta[57]. Dye pisze wręcz, że: „większość tego, co przeczytamy i zobaczymy w komiksie, jest wyrazem naszego doświadczenia z wojny, wyrażonego w jego [Hasforda – P.M.] *The Short-Timers*". Może tak być w stosunku do *Snuffies*, ale niekoniecznie dla całego pokolenia walczących[58]. Dalej Dye zwraca się wprost do młodszych czytelników, akcentując generacyjne doświadczenie Wietnamu dla ludzi urodzonych w XX wieku. Tym, którzy nie zgadzają się z tą opinią, sugeruje wyczołganie się ze śnieżnej jaskini, w której siedzą, lub odłożenie pada od PS3[59]. Podkreśla, że to dzięki poświęceniu walczących w Wietnamie świat, jaki znamy obecnie, z jego wolnościami, mógł przetrwać. W zamian jednak weterani byli najwyżej tolerowani, w najgorszym

[51] Np. piloci śmigłowca – Steve „Bernie" Berntson i Earl „Crazy Earl" Gerheim.

[52] Emerytowany oficer *Marines*, wielokrotnie odznaczony weteran wojny wietnamskiej, korespondent wojenny, pisarz, aktor, doradca techniczny, ekspert telewizyjny i filmowy. Założyciel firmy Warriors, Inc. i członek *Snuffies*. Informacje za jego biogramami: https://www.imdb.com/name/nm0245653/bio?ref_=nm_ov_bio_sm; https://vmeconnect.org/staff/dale-dye-usmc-vet-actor-technical-consultant [dostęp: 22 IX 2021 r.]. Za swą postawę w czasie walk o Hue otrzymał Brązową Gwiazdę. P. Masny, *Bitwa o Hue 31 I – 24 II 1968*, Zabrze–Tarnowskie Góry 2016, s. 79.

[53] Kwestię wpływu komiksów na czytelników oraz postawę badaczy wobec nich porusza R.J. Kodosky, op. cit.

[54] A. Spiegelman, *Maus. Opowieść ocalałego*.

[55] P. Ciołkiewicz, *Komiksowe oblicza wojny…*, s. 196–197.

[56] Wątek krytyki akademickiej historii wojny wietnamskiej przez weteranów porusza P.C. Rollins, *Using Popular Culture to Study the Vietnam War* [w:] *Why We Fought: America's Wars in Film and History*, eds. P.C. Rollins, J.E. O'Connor, Lexington 2008, s. 367–368.

[57] Sam Aaron podkreślał, że weteranom komiks się podobał, *Fantastic Forum Interview…*

[58] Szczegółowo pisze o tym P.C. Rollins, op. cit., s. 376–378, 386–387.

[59] Co pokazuje, jak dawno ten wstęp napisano, obecną konsolą Sony jest PS5.

razie pogardzani i ignorowani. Zwraca tutaj uwagę na jeden z głównych motywów wojny wietnamskiej: niegodnego traktowania weteranów po ich powrocie do USA[60], o czym pisał także Hasford, podkreślając, że weterani właśnie po powrocie do domów byli „torturowani" przez cywili[61]. Swoją wypowiedź Dye kończy memento, że jeśli zignorujemy te doświadczenia, to się powtórzą w przypadku weteranów wojny z terroryzmem.

MOTYWY HORRORU, PIEKŁA I FANTASTYKI

Zważywszy jednak, że wraz z rozwojem akcji komiks staje się bardziej surrealistycznym horrorem lub wizją umysłu udręczonego szaleństwem (pojawienie się szalonych narkotycznych wizji, upiorów, zombie, bogów, smoków i postaci Charona), ów wstęp i sam realizm komiksu stają pod znakiem zapytania[62]. Jak pisze Aaron w wytycznych dla rysownika, które dotyczą pierwszej strony: „Ponieważ cała ta historia jest tak naprawdę symbolem podróży do piekła […], umierający Marine nie jest po prostu ranny: jest jednym z potępionych zaciąganych do piekła, i w ostatnich chwilach życia odczuwa już przedsmak tortur piekielnych i horroru, które czekają go po śmierci. I za co?". Autorzy pozostawiają czytelnikom decyzję, skąd wzięły się nadnaturalne elementy i niesamowite zdarzenia pojawiające się w komiksie.

Everette'owi towarzyszą upiory poległych w Wietnamie Amerykanów oraz motyw piekła. W postscriptum listu matka doradza mu dla pociechy pamiętać słowa pastora: „Wy grzesznicy jesteście skazani na piekło!". Zostaje to zobrazowane wizją parafii w Alabamie. Obserwujemy pocącego się pastora ubranego w garnitur i krawat z krzyżem, na tle obrazu Najświętszego Serca Jezusa, flagi amerykańskiej oraz wiernych. Następuje sekwencja wizji: wszyscy obecni w kościele są albo rozstrzelani, albo żołnierzami WAL, albo spalonymi truchłami, a bohater siedzi pośród nich jako mały szeryf, dziecko w mundurze. Z drugiej strony pastor rozwodzi się nad realnością nieba, szatana i piekła, które, podkreślono, istnieje na pewno. Później Everette doświadcza wizji instruktora musztry ukazanego jako piekielna wersja pastora w płonącym kościele, informującego bohatera, że jest skazany na piekło i zrobi wszystko, by Billy tam trafił.

---

[60] A. Dmochowski, op. cit., s. 193–225; W. Lewandowski, op. cit., s. 627; P.C. Rollins, op. cit., s. 377.

[61] Zob. wypowiedzi Hasforda: https://gustavhasford.blogspot.com/2013/01/vietnam-means-never-having-to-say-youre.html; https://gustavhasford.blogspot.com/2014/05/editorial-la-times-1980.html [dostęp: 18 X 2021 r.].

[62] G. Gajewska, op. cit., s. 107, stwierdza, że komiksy, w których przedstawiane są ekstremalne przeżycia, łączą ze sobą realizm i fikcje: „Medium, jakim jest komiks, tworzy w halucynogennym wirze obrazy pamięci, zacierając jednocześnie granice między jawą, snem, wspomnieniem a kreacją. Dzieje się tak dlatego, że wiele z tych komiksów to autobiografie lub oparte na strzępach wspomnień obrazy przeszłości".

Pojawia się motyw *gore*[63] w postaci świni jedzącej mocno już nadgniłe zwłoki na tle płonącej świątyni i uszkodzonego posągu Buddy. Everette wymiotuje, a kolega prosi go, by tego nie robił, bo mają walczyć o zachowanie piękna Wietnamu. Następnie Billy rozstrzeliwuje świnię, która przemawia do niego słowami, że tutaj umrze. Vo prowadzony jest przez przewodniczkę, którą w wieku 12 lat zgwałcili i okaleczyli Amerykanie. Autorzy wprowadzają tu wątek ofiar napalmu oraz skutków walki chemicznej, co obrazują rysunkiem trójokiej żaby. Wkrótce oddział Vo atakują ożywione zwłoki. Z opresji ratuje żołnierzy Charon, przewożąc ich swoją łodzią z dala od zagrożenia. Po czym następuje sekwencja ze śmigłowcem, kulminacyjny punkt fantastyki. Oddział Vo zostaje ostrzelany z karabinu maszynowego, a sam bohater stoi na wprost strzelca. Stwierdza, że jego umysł i duch są nie do złamania, jest silniejszy niż dżungla, tygrysy czy wreszcie kule karabinowe, które zaczynają do niego przemawiać. Powtarza, że jest silniejszy niż ogień, strach, piekło i wreszcie smoki – gdyż widzi smoka w azjatyckiej wersji, ziejącego ogniem w jego kierunku. I tak oto szaleństwo staje się alegorią, śmigłowiec plujący ogniem broni maszynowej zamienia się w plującego ogniem smoka. Otrzymujemy także cytat z *Dhammapady*[64]. Vo udaje się ostatecznie pokonać smoka-śmigłowiec za pomocą granatu. Fakt, że w Chinach i Wietnamie smok jest istotą dobroczynną, a nie złowrogą, został tu całkowicie zignorowany. Po tym heroicznym czynie do Vo osobiście przemawia bóg, wzorowany na bohaterze Le Loi[65]. Symbolicznie podaje on bohaterowi rękę i podnosi z pola bitwy, mówiąc, że walka Vo jeszcze trwa.

WPŁYW DZIEŁ KULTURY NA OBRAZ KONFLIKTU W KOMIKSIE

Autorzy komiksu wraz z postępem akcji dodają coraz więcej elementów nadnaturalnych, by ukazać szaleństwo wojny oraz staczanie się człowieka w obłęd. Stosują przy tym realistyczną kreskę, aby jeszcze bardziej pogłębić dysonans tego, co widzimy. Choć takie zabiegi starają się oddać wrażenia i emocje walczących oraz piekło wojny, to stale pojawia się wątpliwość: Czy jest to zabieg właściwy odnośnie do przedstawienia wojny wietnamskiej, z jej kulturowym brzemieniem wojny niesprawiedliwej i pełnej szaleństwa? Obraz tej wojny w kulturze i pamięci ludzi od lat kształtują produkcje filmowe, z założenia nieoddające prawdy. Są one tylko pewnym wyobrażeniem swych twórców, czego przykładem wspomniany już *Czas Apokalipsy*. Uchodzi on wręcz za dokument[66], a jest adaptacją opowiadania Josepha Conrada

[63] Rodzaj horroru z dużą ilością krwi, brutalności, okaleczeń, drastycznych scen i tortur.

[64] W polskim przekładzie sentencja ta brzmi: „Wszystkie uwarunkowane rzeczy są niezadowalające – gdy dzięki mądrości człowiek to dostrzega, odwraca się od cierpienia. To jest ścieżka wiodąca do oczyszczenia", *Dhammapada. Ścieżka Prawdy Buddy*, tłum. Z. Becker, https://mahajana.net/teksty/dhammapada.pdf, s. 58, wers 278 [dostęp: 28 IX 2021 r.].

[65] R.J. Kodosky, op. cit., s. 1052. Le Loi był generałem oraz cesarzem Wietnamu, wybawcą od chińskiej okupacji.

[66] *Vide* wspomniane już słowa Coppoli: „Ten film to Wietnam".

Jądro ciemności i reportażu *Depesze* Herra. Reżyser chciał ukazać mroczną stronę ludzkiej duszy, szaleństwa wojny, a Wietnam wydawał się miejscem zrozumiałym dla widza[67]. Niestety, jak pisze Jarema Słowiak: „*Czas Apokalipsy*, mimo iż wojna wietnamska miała być tylko tłem opowieści o ludzkim szaleństwie […], na lata stał się dla Amerykanów kanonicznym wyobrażeniem konfliktu w Indochinach. Tę wizję wojny wietnamskiej, pełną narkotyków, niesubordynacji, ludzkiego szaleństwa i degeneracji, podtrzymywały w amerykańskiej świadomości kolejne filmy tworzone w latach osiemdziesiątych […]. Trendy społeczne powoli jednak zaczynały się odwracać […]. W następnych latach [po 1989 roku – P.M.] konflikt wietnamski przestał być wreszcie »otwartą raną« amerykańskiego społeczeństwa"[68]. Tę pełną obłędu wizję wojny udało się przepracować i porzucić na rzecz bardziej realistycznych i mniej stygmatyzujących produkcji. Stąd dziwi powrót takich wątków w komiksie powstałym kilka dekad po *Czasie Apokalipsy*.

Geneza takiego obrazu wojny wietnamskiej w komiksie jest jednak paradoksalnie zbliżona do jego źródła w filmach. Otóż *The Other Side* jest właściwie mieszanką *Czasu Apokalipsy* i *Full Metal Jacket*, z udziałem motywów z prozy, na których oba filmy bazowały: *Jądra ciemności*, *The Short-Timers* i *Depesz*[69]. Co więcej, Michael Herr był współscenarzystą obu wspominanych filmów. W komiksie znajdują się do niego bezpośrednie nawiązania, choćby otwierająca rozdział trzeci sentencja „Hell Sucks". Taki tytuł nosi jeden z rozdziałów *Depesz*, dotyczący ofensywy Tet i walk o Hue[70], natomiast w komiksie miejsce akcji przeniesiono do Khe Sanh. Na wstępie dowiadujemy się, co spotka tam Everette'a: „Witamy w najgorszym miejscu na ziemi, jedyne 23 km na południe od Strefy Zdemilitaryzowanej[71]. Ostatnim przyczółku cywilizacji w kraju Indian[72]". Widać w tym fragmencie odniesienia do *Jądra ciemności* i *Czasu Apokalipsy*, w którym przedstawiono fikcyjną placówkę na moście Do Lung. Była ona ostatnią bazą przed Kambodżą i panowały w niej iście psychodeliczne warunki, godne miana ostatniej placówki przed szaleństwem. Inspiracją do nakręcenia tej sekwencji są *Depesze*, w których Herr w rozdziale o Khe Sanh portretuje walki o tę bazę położoną przy granicy Laosu i Strefy Zdemilitaryzowanej. Wszystkie te emanacje łączą się w jedno. Odniesienia do *Full Metal Jacket* i *The Short-Timers* są także wyraźne[73]. Rozdział pierwszy komiksu jest częściowo skrótem pierwszej części filmu i książki, opowiada bowiem o szkoleniu *Marines*. Karabin Everette'a do niego przemawia, chce odstrzelić mu mózg oraz domaga się krwi, co

[67] Zob.: J. Słowiak, *Poparcie…*, s. 164–166; P. Masny, *Czas Apokalipsy?…*, s. 23–33.

[68] J. Słowiak, *Poparcie…*, s. 169.

[69] Herr uważał, że *Depesze* są tak naprawdę powieścią, zob. P. Ciotti, *Michael Herr: A man of few words: What is a great American writer doing holed up in London, and why has He been so quiet all these years?*, https://www.latimes.com/archives/la-xpm-1990-04-15-tm-2121-story.html [dostęp: 9 V 2022 r.].

[70] M. Herr, *Depesze*, tłum. K. Majer, Kraków 2016, s. 83–102.

[71] Linia demarkacyjna i faktyczna granica między oboma Wietnamami.

[72] Wątek powiązania Indian i westernów z kinem wietnamskim omawia J. Stachowiak, *Z Hanoi do Hollywood, czyli ewolucja filmu antywojennego z Wietnamem w tle*, „Panoptikum" 2008, nr 7 (14), s. 275–276.

[73] Dye we wstępie podkreśla, że komiks bardzo by się spodobał Hasfordowi i Kubrickowi.

pochodzi wprost z *The Short-Timers*[74]; niektóre zwroty, jak choćby: „To jest mój karabin! Jest wiele takich jak ona, ale ta jest moja", są wprost przeniesione z ekranu, a w komiksie padają słowa „Myślę, że znienawidzę ten film"[75]. Już pierwsza strona jest przeróbką sceny z *Mechanicznej pomarańczy* Kubricka, w której motyw aparatury do rozwarcia oczu zastąpiono momentem eksplozji pocisku.

Autorzy komiksu szeroko korzystają z literatury pięknej oraz poezji, łącząc je z wątkami horroru, za pomocą czego nadają komiksowi antywojenny charakter. Wzorują się przy tym na utworach i stylu Ambrose'a Bierce'a. Everette'a dręczą w snach martwi żołnierze przedstawiający straszliwy los, jaki ich spotkał na wojnie: „Umarłem za bezimienne wzgórze, zostałem zamordowany przez własnych żołnierzy, mam dziecko, którego nigdy nie widziałem". Ta scena wzorowana jest na opowiadaniu Bierce'a pod tytułem *Chickamauga*, o czym Aaron pisze w dodatkach. Widoczne są także analogie pomiędzy postaciami Bierce'a a Hasforda, jako weteranów i pisarzy. Hasło na hełmie wspomnianego wyżej ginącego na pierwszej stronie żołnierza brzmi: „Death be not pro(ud)", co jest cytatem z XVII-wiecznego wiersza angielskiego poety Johna Donne'a. Dalej w komiksie pojawią się pijawki przemawiające słowami Williama Blake'a[76], karabin Everette'a mówi cytatami z okresu wojny o niepodległość USA, a także z Szekspira i Horacego. Autorzy komiksu dodają, że umieścili w tekście odniesienia, poza Herrem i Hasfordem, także do takich pisarzy „wietnamskich", jak Philip Caputo, Timothy O'Brien i Bao Ninh.

Jednak najpełniejszym odwołaniem do literatury pięknej przez autorów komiksu jest posłużenie się *Boską Komedią* Dantego. Okładkę czwartego rozdziału otwiera cytat: „Przeze mnie droga w naród zatracenia"[77]. W piątym rozdziale schron Everette'a wybucha, wówczas okazuje się, że nie ma tam podłogi, lecz tunel do piekła. Everette kurczowo chwyta się ściany tunelu, nie chcąc spaść w czerwoną, płonącą otchłań, ku której ciągną go upiory. Ostatecznie udaje się mu je odeprzeć, a jego karabin szepcze „Eloi, Eloi, lama sabachthani" (Boże mój, Boże mój, czemuś Mnie opuścił?). W posłowiu Aaron przyznaje, że to przez Hasforda tak napisał *The Other Side*, gdyż wykorzystanie możliwie szerokiego wachlarza źródeł miało być dla niego sekretem dobrego pisarstwa.

---

[74] G. Hasford, *The Short-Timers*, Toronto–New York–London 1988, passim.

[75] Ibidem, s. 4.

[76] Angielski poeta, rytownik i malarz żyjący w latach 1757–1827. Są to cytaty z *Zaślubin Nieba i Piekła*.

[77] Polskie wydanie w wolnym dostępie: https://lektury.gov.pl/czytaj/boska-komedia [dostęp: 28 IX 2021 r.].

THE OTHER SIDE A HISTORIA WOJNY WIETNAMSKIEJ I WYKORZYSTANIE JEJ, BY NADAĆ KOMIKSOWI ANTYWOJENNY I SKIEROWANY PRZECIW AUTORYTETOM WYDŹWIĘK

Bardzo istotny jest zabieg nadania komiksowi historycznej głębi. Autorzy na pierwszych stronach pierwszego i piątego rozdziału informują, co dzieje się w Wietnamie i na świecie. Pozwala to określić zasięg czasowy komiksu. Rozpoczyna go moment śmierci 19-letniego *Marine* 4 września 1967 roku. Dalej dowiadujemy się, że tego dnia *Marines* wpadli w pułapkę przeważających sił WAL w czasie operacji *Swift*[78]. Autorzy umieszczają w komiksie przedmioty oraz miejsca związane z historią wojen w Indochinach. Przedstawione zostają postacie historyczne, takie jak Ho Chi Minh[79] i Giap[80]. Wzmiankowane są istotne wydarzenia, problemy i pojęcia, takie jak oblężenie Dien Bien Phu, teoria domina, nadreprezentacja Afroamerykanów w Wietnamie[81], motyw asa pik (nawiązanie do *Czasu Apokalipsy*)[82], czy też finałowe starcie w Khe Sanh, którego oblężenie zostaje oddane w zgodny z realiami tej bitwy sposób[83].

Wart podkreślenia jest motyw postawy Wietnamczyków. Na oddział Vo zostają zrzucone ulotki nawołujące do przejścia na stronę rządu w Sajgonie i odrzucenia komunizmu[84]. Vo pyta swego przewodnika: „Bracie, powiedz mi, czym jest komunizm?". Choć w kontekście konfliktu, który miał zastopować ekspansję komunizmu, pytanie to wydaje się absurdalne, tak jednak wyglądała rzeczywistość. Zwykli Wietnamczycy walczyli w imię wolności i zjednoczenia własnego kraju, a nie abstrakcyjnych dla nich pojęć, takich jak komunizm. Kluczowa jest odpowiedź, jaką otrzymuje Vo od przewodnika: „*Foutu Imbecile*! Zamknij oczy i maszeruj!". Vo ma walczyć, nigdy nie poznając tak naprawdę odpowiedzi, po co. Tuż po wygłoszeniu tych słów na oddział zrzucono bombę zapalającą, a przewodnik ginie w płomieniach. Jeden z kadrów nawiązuje przy tym do samospaleń mnichów buddyjskich[85].

Autorom zdarzają się błędy i nieścisłości, mimo że, jak sami podkreślali, starali się dbać o historyczne realia komiksu. W liście matka Everette'a doradza mu, by nie przejmował się tym, co mówi Walter Cronkite. A był on popularnym i wpływowym dziennikarzem stacji CBS, który ujrzawszy na własne oczy skutki ofensywy Tet,

---

[78] Zob. E.F. Murphy, *Semper Fi. Vietnam*, New York 2003, s. 110–115.

[79] Ho Chi Minh, prezydent DRW i lider komunistów wietnamskich.

[80] Vo Nguyen Giap, dowódca sił wietnamskich komunistów, zwycięzca spod Dien Bien Phu.

[81] Szerzej: *The Encyclopedia of the Vietnam War: A Political, Social, and Military History*, ed. S.C. Tucker, Santa Barbara–Denver–Oxford 2011, s. 8–10.

[82] Jest to tzw. karta śmierci. Zob. *Vietnamese Superstitions*, https://vva.vietnam.ttu.edu/repositories/2/digital_objects/147438 [dostęp: 9 V 2022 r.].

[83] Zob. J. Słowiak, *Khe Sanh 1968. Amerykańskie i wietnamskie poszukiwania rozstrzygającej bitwy*, Zabrze–Tarnowskie Góry 2017, s. 149–150.

[84] Był to element działań psychologicznych i propagandowych. Ulotka ta była przepustką w ramach programu Chieu Hoi (otwartych ramion) mającego przeciągnąć komunistów na stronę rządu w Sajgonie. Zob. *The Encyclopedia of the Vietnam War…*, s. 193–194.

[85] Ibidem, s. 137–139.

stwierdził, że wojna w Wietnamie jest nie do wygrania[86]. Zaburzona zostaje jednak chronologia: Cronkite powiedział to 27 lutego, a akcja wydarzeń i tym bardziej list dzieją się przed tą datą. Podobnie błędne są daty starcia bohaterów[87], porzucenia Khe Sanh[88] oraz przynależność pułku, który uratował oddział Vo[89].

The Other Side jest komiksem antywojennym, a także skierowanym przeciw autorytetom. Antywojenne motywy widoczne są choćby we wspomnianym już wyżej śnie Everette'a, w którym martwi, okaleczeni żołnierze opisują los, jaki ich spotkał: „Umarłem za bezimienne wzgórze, zostałem zamordowany przez własnych żołnierzy, mam dziecko, którego nigdy nie widziałem". Już w czasie szkolenia instruktor uderza w twarz i obala Everette'a, co zostaje skwitowane: „i tak oto zaczęła się moja chwalebna batalia, by zatrzymać rozprzestrzenianie się komunizmu" oraz „skoro nie jesteście w stanie wytrzymać tego, to jak do diabła wytrzymacie panienki w dżungli?". Tej scenie towarzyszy komentarz instruktora, że rekruci muszą to wytrzymać, gdyż „żółtki" mają żyć i rodzić się w dżungli (na następnej stronie dowiadujemy się, że Vo nigdy nie był w dżungli), co nawiązuje do stereotypu Japończyków z czasów II wojny światowej. Obie strony prowadzą propagandę chwalebnej walki, która nie jest prawdziwa, co szczególnie widać w wątku Vo. Jego oddział po stracie przewodnika, oficerów i zapasów wkroczył do wsi kontrolowanej przez Wietkong. Nie znajdują tam ciepłego przyjęcia, partyzanci określają ich jako bękartów z Północy, mówiąc, że są tu niepotrzebni. Po odejściu Vo dokonują masakry ludności wioski, krzycząc do ofiar, że są zdrajcami i sługusami imperialistów[90]. Obserwujący to Vo zaczyna zadawać sobie pytanie, ile było prawdy w opowieściach jego ojca o chwalebnej wojnie, gdyż nigdy nie wspomniał o czymś takim.

Nakreślony zostaje także negatywny stosunek do przywódców obu stron. Everette w akcie desperacji, jeszcze w USA, by pozbyć się swych upiorów, udaje się do kapelana. Nie otrzymuje pomocy, lecz naganę, by wziął się w garść, gdyż ani Jezus, ani *Marines* nie tolerują mazgajów. W Wietnamie okazuje się, że to nie wystarczy, by uznać go za szaleńca i pozwolić wrócić, gdyż po krótkim ośmiotygodniowym pobycie nie ma jeszcze prawa, by zwariować. Sierżant poucza go, że głównym rozkazem jest przeżyć za wszelką cenę. By w końcu móc pokazać środkowy palec „im wszystkim", tj. „prezydentowi Lyndonowi Johnsonowi, wujkowi Ho [Chi Minhowi – P.M.], Westmorelandowi[91], temu skurwysynowi McNamarze[92], hippisom, obdżektorom, Wietnamczykom" itd., a w końcu całemu „pieprzonemu krajowi [Wietnamowi – P.M.] poprzez to, że przeżyje i się zestarzeje". Niech „pierdoli całą tą pieprzoną wojnę, gdyż to nie jest ich [Amerykanów – P.M.] wojna, lecz ich [Wietnamczyków – P.M.]". Jak

[86] Był on jednym z ulubionych dziennikarzy Lyndona Johnsona. Widząc jego opinię o wojnie, prezydent stwierdził, że jeśli stracił Cronkite'a, to stracił Amerykę. P. Masny, *Bitwa…*, s. 79.

[87] 30 III to Amerykanie zaatakowali, a nie komuniści. Zob. J. Słowiak, *Khe Sanh…*, s. 159–160.

[88] W komiksie 23 VI; oficjalnie wycofano się 5 VI, a ostatni *Marines* opuścili rejon Khe Sanh 11 VII. Zob. ibidem, s. 200–202.

[89] 66 Pułk walczył w składzie 304 Dywizji, nie 325C Dywizji WAL. Zob. ibidem, s. 209–210.

[90] Przykładem zbrodni komunistów jest ta z Hue. Zob. P. Masny, *Bitwa…*, s. 74–76.

[91] Gen. William Westmoreland, głównodowodzący sił USA w Wietnamie.

[92] Sekretarz Obrony USA.

podsumowuje, „my jesteśmy w niej tylko tymi, co muszą walczyć". Mamy tu z całą mocą wyartykułowany antywojenny wątek o bezcelowości zaangażowania w Wietnamie, obecny i rzutujący na cały konflikt już niemal od jego początku, połączony ze złością skierowaną wobec przywódców stron, którzy wysyłają młodych ludzi na niepotrzebną wojnę. Wątek ten zostaje jeszcze wzmocniony poprzez śmierć sierżanta na skutek głupoty Everette'a, chcącego ocalić motyla (co nawiązuje do powieści Remarque'a *Na zachodzie bez zmian*). Początek czwartego rozdziału ukazuje śmierć motyla w płomieniach, co jest symboliczną alegorią młodego człowieka, zatraconego w ogniu wojny. W umieszczonym obok liście matki Everette'a ta zapewnia go, że całe kółko modlitewne pamięta o nim i wszystkich walczących w imię Boga. Jest ona przekonana, wbrew mediom, że za chwilę jej syn i jego koledzy wojnę wygrają, jeśli zawsze będzie się modlił i wierzył, to Bóg ukarze komunistów. Powraca tutaj jeden z najstarszych toposów związanych z wojną, to jest Bóg musi być po naszej stronie. Autorzy kontrastują świat matki Everette'a z realiami „Wietnamu", gdzie Bill pyta kolegów, czy wierzą w Boga. Odpowiadają, że w Khe Sanh Boga nie ma, są tylko żołnierze, a jedyne, w co warto wierzyć, to błogosławiona potęga siły ognia. Co warte podkreślenia, jest to prawdziwy wątek z okresu oblężenia bazy[93].

Wyśmiewane są pojęcia związane z wojną wietnamską. Kolega wyjaśnia Everette'owi, czym jest taktyka *search and destroy*, to jest włóczenie się bez celu godzinami po okolicy i marnowanie amunicji, by generalicja w Sajgonie była zadowolona i mogła głosić, że wygrywają tę wojnę[94]. Przedstawiona zostaje figura szaleńca palącego mrówki, który wydaje cały swój żołd na napalm w butelce, mówiąc przy tym, że wzywa ostrzał lotniczy, gdyż jest to wojna na wyczerpanie i widzi światło na końcu tunelu. Pada stwierdzenie, że wojna została przegrana na ulicach i kampusach Ameryki, a nie na polu bitwy, co do dziś jest jednym z popularniejszych wyjaśnień klęski. W drugim zeszycie za pomocą komiksów, które czyta kolega Everette'a, wyśmiane zostają między innymi: teoria domina, rebelianci komunistyczni, chwała zabijania i śmierci na polu walki – jako kłamstwa rodem z bajek dla dzieci.

U Vo znaczące są wspomniane pytanie o komunizm, którego bohater nie rozumie, oraz malaryczny sen: stoi sam na polu pełnym stosów zwłok zamordowanych Wietnamczyków. Przypomina sobie, co by robił o tej porze roku w domu, gdyby nigdy nie wyruszył na Południe, snuje marzenia zwykłego chłopaka w jego wieku. Ostatni kadr tego snu przedstawia Amerykanina z zaszytymi oczami i nożem w ręku pytającego Vo, dlaczego jest smutny. Przecież jest już ostatnim Wietnamczykiem i w końcu jego kraj będzie wolny. Autorzy zestawiają tu strategię wojny na wyczerpanie[95] z przekonaniem, że Amerykanie walczą z całym narodem, co jest fałszem. Vo w końcu budzi się z koszmaru, widząc symboliczne figury przywódców DRW, Ho Chi Minha i Giapa, rozmawiających o ofensywie Tet. Nazywają ją wprost samobójczą operacją, co oddaje realia tej ofensywy, zakończonej militarną klęską atakujących[96]. Ciekawe są

[93] Zob. J. Słowiak, *Khe Sanh…*, s. 108–118.

[94] Taktyka ta polegała na poszukiwaniu wroga, a po jego znalezieniu – zniszczeniu go.

[95] Polegała ona na zadaniu przeciwnikowi tak dużych strat, których nie będzie już w stanie zrównoważyć i w rezultacie zmuszeniu go do rozmów pokojowych.

[96] Zob. P. Benken, *Ofensywa Tet 1968…*, passim.

też motywy walki obu głównych bohaterów. Pod Khe Sanh kolega próbuje uświadomić Vo, że zostali oszukani, a wojna, którą im obiecano, nie istnieje. Vo konstatuje, że walczą nie za rząd, tylko za swoje rodziny, wioski i ojczystą ziemię, jak ich przodkowie. Dla powyższych powodów jest gotów zabijać i zginąć. Tenże kolega Vo ginie w czasie natarcia, krzycząc „niech żyje rewolucja" i rzucając ładunek wybuchowy w kierunku Everette'a, który przeżywa – wtedy budzi się w nim duch walki. Obecny jest tu motyw chrztu ognia oraz nowego narodzenia się Everette'a jako *Marine*. Jak mówi, ten kraj i wojna się nie liczą. Jego bracia walczą dookoła i umierają, licząc na niego, a on jest *Marine* i to jest ważne. Ta przemiana następuje właściwie z niczego, nie wiadomo, skąd u Everette'a się ona wzięła. Motyw przyjaźni, ważny w komiksie omawianym przez Lewandowskiego, tutaj właściwie nie występuje. Everette ostatecznie przeżywa i opuszcza Wietnam, czemu towarzyszy pytanie zadane przez jego karabin: „czy kiedykolwiek czułeś się oszukany"[97], a szczury w Khe Sanh zastanawiają się, po co to wszystko było.

Końcówka komiksu obrazuje powrót Everette'a do domu. Widzimy baner kina samochodowego z filmem o znaczącym dla całej historii tytule *To Hell and Back*[98]. Następnie kadry skontrastowane zostają z tekstem. Widnieje w nich epitafium Vo: wiedział, że może nie doczekać końca wojny, jednakże był pewny, że zwyciężą. A tacy jak on bohaterowie rewolucji nigdy nie zostaną zapomniani. Tymczasem kadry prezentują nam ciało Vo leżące na stercie zwłok w bezimiennym dole. Jego dziennik trafia do archiwum biura wywiadu *Marines*, gdzie leży porzucony na stercie dziesiątków identycznych.

Ostatnie sceny komiksu rozgrywają się już w domu rodzinnym Everette'a. Jego powrót nie jest radosnym świętem. Matka rozpacza, bolejąc nad losem syna. Młodszy brat Everette'a ubrany jest w strój kowboja z gwiazdą szeryfa, co jest alegorią Ameryki i osobiście prezydenta Johnsona, wywodzącego się z Teksasu. Stara się on pocieszyć matkę, mówiąc, że to nieprawda, co wygadują w szkole o tym, że w Wietnamie zabija się dzieci. Mówi: „Billy nie zabijał dzieci. Powiedział, że dzieci żółtków są zbyt twarde, by dać się zabić", po czym pokazuje matce prezent, złoty zegarek ojca Vo[99]. Następnie widzimy Everette'a, który stwierdza, że w jego pokoju pozornie nic się nie zmieniło, od kiedy wyjechał (akcja komiksu nie obejmuje pełnego roku, trwa od września 1967 do kwietnia 1968 roku). Jego łóżko jest zbyt miękkie, by na nim spać, kuchnia jego matki powoduje u niego bóle brzucha. Ostatnie sceny są zarazem myślami podsumowującymi doświadczenie służby Everette'a oraz komentarzem do sytuacji weteranów wojennych: „Witamy w pozostałej części twojego życia,

[97] Są to słowa lidera grupy The Sex Pistols Johnny'ego Rottena wygłoszone w czasie ostatniego koncertu grupy w San Francisco w I 1978 r.

[98] Jest to produkcja z 1955 r. w reżyserii J. Hibbsa. Opowiada historię Audiego Murphy'ego, najczęściej odznaczanego żołnierza armii USA. Po wojnie wystąpił w około 40 produkcjach, cierpiąc przy tym na PTSD. Informacje o filmie widnieją w bazie *To Hell and Back*, https://www.imdb.com/title/tt0048729/ [dostęp: 4 X 2021 r.]. Biogram A. Murphy'ego, https://www.arlingtoncemetery.mil/Explore/Notable-Graves/Medal-of-Honor-Recipients/World-War-II-MoH-recipients/Audie-Murphy [dostęp: 1 X 2021 r.].

[99] Możliwe jest tu nawiązanie do złotego zegarka z filmu *Pulp Fiction* Quentina Tarantino.

szeregowy Everette. Tak wygląda życie po drugiej stronie drutu kolczastego. Od tej pory podczas swej drogi nie możesz już liczyć na wsparcie powietrzne. I ono nigdy nie powróci. NIGDY. I TAK JUŻ BĘDZIE. Witamy po Drugiej Stronie" (tytułowe *The Other Side*). Wraz z ostatnim kadrem ukazującym ducha Vo, który zastąpił stare upiory, komiks obrazuje, jak wygląda życie osoby cierpiącej najprawdopodobniej na PTSD. Weterani musieli się zmagać z następstwami swojego pobytu w Wietnamie oraz doznanymi tam ranami, zarówno fizycznymi, jak i psychicznymi. Często nie mogli liczyć przy tym na pomoc, oddaną w komiksie jako „wsparcie powietrzne", na którym w Wietnamie mogli polegać i wyciągało ich z najcięższej opresji. Można przyjąć, że Everette na zawsze opuścił swój dom, a jego życie nigdy już nie powróci do stanu sprzed wojny. Nie może się on powtórnie połączyć ze swoją rodziną, która go nie rozumie. Jeszcze dobitniej widać to na przykładzie Vo, który nigdy nie powrócił i pozostawił swoich rodziców samych[100]. Podsumowanie wątków antywojennych stanowią słowa samego Aarona, który konkluduje: „obydwaj bohaterowie zostali wciągnięci w wojnę, choć z różnych powodów. Obydwaj zostali okłamani. Obydwaj zostali zdradzeni. Są zwykłymi żołnierzami z samego dołu drabiny, a nie decydentami. Obydwaj nie dbają ani o komunizm, ani o teorię domina. Dla nich liczą się tylko przetrwanie, służba i braterstwo"[101].

PODSUMOWANIE

Komiks Aarona i Stewarta można podsumować parafrazą: wojna zmienia człowieka, a Wietnam był piekłem! A taki przynajmniej obraz kraju i toczonego w nim konfliktu wyłania się z kart ich dzieła. Jest to celowy zabieg, gdyż cała narracja komiksu ma się opierać na podróży bohaterów ku ich przeznaczeniu, które w tym wypadku jest piekłem wojny. Stanowi to pewną klamrę. Opowieść rozpoczyna się śmiercią Amerykanina czującego już przedsmak mąk piekielnych, a kończy go wizja piekła, jakim będzie życie Everette'a po powrocie. Komiks przypomina tym samym narrację o okaleczonym weteranie, dominującą w kinie amerykańskim przełomu lat 70. i 80. XX wieku[102]. Powraca przy tym wspomniany już dylemat, czy należy o doświadczeniach wojny wietnamskiej opowiadać w zapoczątkowany przez kinematografię i już od kilkudziesięciu lat przez nią porzucony sposób? Patrząc z perspektywy historyka, wydaje się, że konwencja horroru opartego na *Jądrze ciemności* i *Czasie Apokalipsy* nie jest już adekwatnym wyborem. Zwłaszcza jeżeli chodzi o zestawianie konfliktu w Wietnamie jako niegodnego wobec chwalebnych doświadczeń II wojny światowej. Weteranów wojny wietnamskiej, o czym pisze sam Dye we wstępie, niejednokrotnie

[100] Stąd pojawią się wątpliwości, czy *The Other Side* można analizować w kontekście monomitu Campbella. Zob. P. Ciołkiewicz, *Podróż superbohatera: przyczynek do analizy opowieści superbohaterskich*, „Kultura i Wychowanie" 2013, nr 5, s. 87–103.

[101] *Welcome to The Other Side…*

[102] Zob.: J. Stachowiak, op. cit., s. 279–288; J. Słowiak, *Poparcie…*, passim.

traktowano jak wyrzutków, stracone pokolenie. Mit ten udało się ostatecznie pokonać, rozprawiając się z umagicznieniem tej wojny, z jakim mieliśmy do czynienia choćby w *Czasie Apokalipsy*. Tymczasem powraca ono w komiksie i to w sposób dosłowny, poprzez wprowadzenie elementów nadnaturalnych. Walkę z tym stereotypem obiecywał sam Aaron w ewentualnym kolejnym komiksie o wojnie wietnamskiej[103]. Mamy tu więc do czynienia ze swoistym paradoksem, tym głębszym, jeśli wziąć pod uwagę słowa samego Aarona padające jako odpowiedź na pytanie: „Fabularyzacja wojny zmieszała się z faktami. W jaki sposób byłeś w stanie oddzielić popularną mitologię wojny wietnamskiej od tego, czego naprawdę doświadczyli żołnierze obu stron?". Odpowiedź brzmi: „*The Other Side* jest z pewnością horrorem[104], jednak starałem się uniknąć niektórych stereotypowych wątków horroru związanych z wojną w Wietnamie. *Pluton* Olivera Stone'a wbił mnie w fotel, kiedy zobaczyłem go po raz pierwszy […], od tego czasu jednak myślę, że wiele jego elementów stało się frazesem. Gwałcenie niewinnych wieśniaczek, mordowanie cywili, branie narkotyków, zabijanie oficerów […]. Nie chciałem jednak zwyczajnie bezmyślnie przetworzyć tych motywów i zrobić »Pluton. Powieść graficzną« jako swego rodzaju wesołej jazdy bez trzymanki przez wszystkie możliwe zbrodnie popełnione w czasie wojny"[105]. Rzeczywiście tych stereotypowych wątków udało się uniknąć. Autorzy nie uniknęli jednak błędnego sportretowania społeczeństwa Południowego Wietnamu. *The Other Side* prezentuje narrację o konflikcie wietnamskim podobną do tych wyrażonych w *Full Metal Jacket* i *Czasie Apokalipsy*, wzbogaconą o elementy horroru. Ponownie, jak w tych filmach, ludność Wietnamu jest tylko tłem dla walczących Amerykanów, ścierających się z siłami komunistów, których w komiksie reprezentują żołnierze WAL. Wietkong zostaje w nim ukazany jedynie epizodycznie. Po raz kolejny sam Wietnam przedstawiony jest jako miejsce odrealnione i wręcz orientalne w rozumieniu Edwarda Saida. Wreszcie znaczący jest całkowity brak armii Południa. Amerykanie nadal zdają się zapominać, że w Wietnamie nie walczyli sami.

Z perspektywy badacza problemem jest też oparcie się Aarona na *Snuffies* oraz ich doświadczeniu. Byli oni nietypową grupą i problematyczne jest rozciąganie ich doświadczeń na całość weteranów. Rollins pisze: „Historycy już dawno temu zrozumieli, że uczestnikowi wydarzeń historycznych może brakować perspektywy, by rozpoznać szersze wzorce znaczeniowe. Wojna widziana z perspektywy okopu ukazuje żywe jaskrawe eksplozje, jednak obraz ten jest czasem równie wąski, jak intensywny"[106]. Reporterzy byli oczytanymi, inteligentnymi ludźmi, często z wyższym wykształceniem[107]. *Snuffies* mieli wewnątrz strefy I Korpusu (północnej części Republiki Wietnamu) wolność wyboru czasu i jednostki, do której chcą się udać, by opowiedzieć historię zwykłych żołnierzy. Budziło to niejaki podziw wśród szeregowców: oto ktoś z własnej woli pcha się w ogień bitwy. Dzięki temu nie byli

[103] D. Richards, op. cit.

[104] R.J. Kodosky, op. cit., s. 1051, punktuje, że komiks Aarona nie jest pierwszym posługującym się tymi motywami. Już w 1997 r. *Tunnel Rats* prezentował surrealistyczną stronę tej wojny.

[105] *Welcome to The Other Side…*.

[106] P.C. Rollins, op. cit., s. 370, 376.

[107] Odnośnie do wyjątkowości *Snuffies* zob. Ch. Hernandez, op. cit.

traktowani jak obcy, lecz jako „swoi”[108]. Doświadczali przez to działań bojowych w większej intensywności i częstotliwości, a co za tym idzie także negatywnych ich aspektów. W kontraście do narracji komiksu prezentującej wojnę jako piekło i cierpienie spowodowane przez rząd Stanów Zjednoczonych, co wyrażają wspomniane cytaty: „czy kiedykolwiek czułeś się oszukany” oraz „To Hell and Back”, można przytoczyć wyniki badań nad weteranami z Wietnamu: 90% zbadanych było szczęśliwych, że służyło, 54% było zadowolonych z odbytej służby, a 74% nie zgodziło się ze zdaniem, że zostali wykorzystani przez rząd amerykański[109]. Co ciekawe, podobne zdanie ma Herr, jako reporter pracujący w tym samym miejscu i czasie zdecydowanie najbliższy grupie *Snuffies*: „No dobra, przyznaję, fajowo było pracować jako korespondent wojenny, gadać z szeregowymi i mieć wojnę na wyciągnięcie ręki, dotykać ją, mierzyć się z nią i się w niej zatracać”[110]. Stąd ogólny wniosek, jaki prezentuje komiks – że weterani nienawidzili służby w Wietnamie i była ona niezrozumiałym, nieustającym cierpieniem wydaje się nadmierny, jeśli jest rozciągany na ogół weteranów.

Należy podkreślić, że komiks jest wypełniony toposami z literatury pięknej i wspomnień. Czyni go to, podobnie jak *Czas Apokalipsy*, opowieścią nie tylko o wojnie wietnamskiej, lecz także o wojnie jako takiej. Największy wpływ na powstanie *The Other Side* miała fascynacja Aarona osobą Gustava Hasforda, i jego doznaniami wojennymi wyrażonymi w powieści *The Short-Timers*. Wyraźnie widoczne są także elementy narracji i motywy pochodzące z *Czasu Apokalipsy*, *Full Metal Jacket* oraz *Depesz* Herra, na których komiks częściowo bazuje. Stanowi to problem: otóż komiks w takiej formie nie jest niczym nowym. Nie jest to, jak twierdzi ostatnie zdanie tylnej okładki, „a new kind of war story”. Przeciwnie, wydaje się, że jest to wręcz klasyczne przedstawienie koszmaru wojny wietnamskiej oraz okaleczonego weterana, które zostało już porzucone[111]. Patrząc z tej perspektywy, dzieło Aarona i Stewarta wydaje się kolejną emanacją kina końcówki lat 70. i początku 80. XX wieku, przetworzoną w formę komiksu oraz poszerzoną o motywy horroru. Jest to tym ciekawsze w kontekście słów Matyldy Sęk-Iwanek piszącej w zakończeniu swego artykułu: „Komiks to medium utrwalające zbiorowe ustalenia swojej epoki. Może stanowić wartościowe źródło wiedzy na temat tego, co społeczeństwo uznało za istotne, jaką perspektywę oglądu przyjęło”[112]. W kontekście *The Other Side* utrwalony został obraz wojny w Wietnamie powstały w latach 70. XX wieku, nadal żywy wśród grupy *Snuffies* oraz we wspomnianych powieściach i filmach. Obraz, który wydawał się należeć już do przeszłości.

[108] Kwestia prawdziwości tego, co pisali i opowiadali, jest złożonym problemem. Zob. Ch. Hernandez, op. cit.; P. Masny, *Czas Apokalipsy?…*, passim.

[109] P.C. Rollins, op. cit., s. 376–378, 386–387.

[110] M. Herr, op. cit., s. 239, 290.

[111] Gdyż, jak pisze J. Słowiak, *Poparcie…*, s. 164–169, nie miało ono za wiele wspólnego z prawdą.

[112] M. Sęk-Iwanek, op. cit., s. 18.

BIBLIOGRAFIA

Źródła

Aaron J. (scen.), Stewart C. (rys.), *The Other Side*, Portland 2017.
Hasford G., *The Short-Timers*, Toronto–New York–London 1988.
Herr M., *Depesze*, tłum. K. Majer, Kraków 2016.
Vietnamese Superstitions, https://vva.vietnam.ttu.edu/repositories/2/digital_objects/147438 [dostęp: 9 V 2022 r.].

Źródła filmowe

Czas Apokalipsy. Powrót, reż. F.F. Coppola, 1979–2001.
Full Metal Jacket, reż. S. Kubrick, 1986.
Hearts of Darkness: A Filmmaker's Apocalypse, reż. F. Bahr, G. Hickenlooper, E. Coppola, 1991.

Opracowania

Benken P., *Ap Bac 1963 – Binh Gia 1964. Dwie bitwy, które zmieniły bieg wojny w Wietnamie*, Zabrze–Tarnowskie Góry 2018.
Benken P., *Ofensywa Tet 1968. Studium militarno-polityczne*, Szczecin 2014.
Bierce A., *Diabli dykcjonarz*, tłum. M. Kopacz, Kraków 2019.
Ciołkiewicz P., *Komiksowe oblicza wojny. Przyczynek do analizy biograficznych narracji wojennych*, „Kultura Współczesna. Teoria, Interpretacje, Praktyka" 2017, nr 2 (95), s. 195–212.
Ciołkiewicz P., *Podróż superbohatera: przyczynek do analizy opowieści superbohaterskich*, „Kultura i Wychowanie" 2013, nr 5, s. 87–103.
Copik I., *Historia z komiksem! – o edukacyjnych walorach komiksu jako medium*, „Nauczyciel i Szkoła" 2019, nr 1 (65), s. 151–166.
Czaja J., *W poszukiwaniu śladów przeszłości – komiks jako medium małej i wielkiej historii*, „Images" 2015, nr 26 (18), s. 139–150.
Dmochowski A., *Wietnam 1962–1975*, Warszawa 2004.
Gajewska G., *Słowo – obraz – pamięć w labiryntach komiksu*, „Biblioteka" 2008, nr 12 (21), s. 101–115.
Janik G., *Komiks w służbie historii. Zagłada ucieleśniona na kartach komiksu „Epizody z Auschwitz: Nosiciele tajemnicy"*, „Kultura Popularna" 2019, nr 3 (61), s. 6–15.
Kodosky R.J., *Holy Tet Westy!: Graphic Novels and the Vietnam War*, „Journal of Popular Culture" 2011, vol. 44, iss. 5, s. 1047–1066.
Kołsut R., *Kreski w kamasze – rysunkowe przemiany wizerunku żołnierzy US Armed Forces* [w:] *Dyskursy imperiów*, red. M. Nawrocki, Kraków 2018, s. 175–195.

Lewandowski W., *Siedem małych słów. Obraz wojny wietnamskiej w komiksie „Kaznodzieja" Gartha Ennisa i Steve'a Dillona* [w:] *50 twarzy popkultury*, red. K. Olkusz, Kraków 2017, s. 623–640.

Lichtblau K., *Polski komiks wojenny z czasów PRL-u*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Historicolitteraria" 2015, nr 15, s. 80–89.

Lichtblau K., *Pozdrowienia z Jugosławii*, „Wojny i Konflikty. Przeszłość – Teraźniejszość – Przyszłość" 2016, nr 1 (1), s. 48–61.

Masny P., *Bitwa o Hue 31 I – 24 II 1968*, Zabrze–Tarnowskie Góry 2016.

Masny P., *Czas Apokalipsy? Obraz wojny w Wietnamie ukazany w „Czasie Apokalipsy", „Full Metal Jacket" i „Depeszach" Michaela Herra* [w:] *Między prawdą a zwątpieniem. W poszukiwaniu obrazów przeszłości*, red. K. Chmielewska, N. Bociański, Częstochowa 2021, s. 23–33.

McCloud S., *Understanding Comics: The Invisible Art*, New York 1994.

Murphy E.F., *Semper Fi. Vietnam*, New York 2003.

Ostaszewski P., *Wietnam. Najdłuższy konflikt powojennego świata 1945–1975*, Warszawa 2000.

Pimlott J., *Wojna w Wietnamie*, tłum. M. Malczyk, Warszawa 1993.

Rollins P.C., *Using Popular Culture to Study the Vietnam War* [w:] *Why We Fought: America's Wars in Film and History*, eds. P.C. Rollins, J.E. O'Connor, Lexington 2008, s. 367–389.

Ross M., *Haunted by the Ghosts of Pickett's Charge: Echoes of the Civil War in Two Novels by Vietnam Veterans*, „Southern Cultures" 2015, vol. 21, no. 2, s. 67–83.

Rucińska M., *Małe wielkie historie komiksowe a komiks historyczny*, „Zeszyty Komiksowe" 2011, nr 12, s. 40–43.

Sandy J, *A Paneled Perspective: The United States and the Vietnam War Examined through Comic Books* [w:] *The Vietnam War in Popular Culture*, vol. 2: *After the War*, ed. R. Milam, Santa Barbara-Denver 2017, s. 243–261.

Sęk-Iwanek M., *Obrazy wojny w powieści graficznej*, „Studia Politicae Universitatis Silesiensis" 2017, t. 19, s. 265–283.

Słowiak J., *Khe Sanh 1968. Amerykańskie i wietnamskie poszukiwania rozstrzygającej bitwy*, Zabrze–Tarnowskie Góry 2017.

Słowiak J., *Poparcie, pogarda, obojętność. Zmiana obrazu wojny wietnamskiej w amerykańskim kinie*, „Zeszyty Naukowe Towarzystwa Doktorantów UJ – Nauki Społeczne" 2016, nr 12, s. 157–171.

Stachowiak J., *Z Hanoi do Hollywood, czyli ewolucja filmu antywojennego z Wietnamem w tle*, „Panoptikum" 2008, nr 7 (14), s. 274–295.

The Encyclopedia of the Vietnam War: A Political, Social, and Military History, ed. S.C. Tucker, Santa Barbara–Denver–Oxford 2011.

Timofiejuk P., *O komiksie historycznym na świecie*, „Zeszyty Komiksowe" 2011, nr 12, s. 87–89.

Wiest A., *Inna Wojna – próba obiektywnej oceny armii Republiki Wietnamu* [w:] *Studia nad wojnami w Indochinach*, t. 2, red. P. Benken, J. Słowiak, Zabrze–Tarnowskie Góry 2014, s. 61–85.

Wiest A., *Vietnam's Forgotten Army: Heroism and Betrayal in the ARVN*, New York–London 2008.

Netografia

Aaron J., *The Vietnam War in Comics: The Good, the Bad and THE OTHER SIDE*, https://www.cbr.com/jason-aaron-on-the-vietnam-war-in-comics-the-good-the-bad-and-the-other-side/ [dostęp: 19 X 2021 r.].

Ambrose Bierce, 1842–1914, https://www.poetryfoundation.org/poets/ambroseb-ierce [dostęp: 5 X 2021 r.].

Baza danych https://www.cbr.com [dostęp: 19 X 2021 r.].

Baza danych https://comicvine.gamespot.com [dostęp: 4 V 2022 r.].

Baza danych https://www.imdb.com [dostęp: 4 X 2021 r.].

Biogram Audiego Murphy'ego, https://www.arlingtoncemetery.mil/Explore/Notable-Graves/Medal-of-Honor-Recipients/World-War-II-MoH-recipients/Audie-Murphy [dostęp: 1 X 2021 r.].

Biogram Cameronna Stewarta, https://comicvine.gamespot.com/cameron-stewart/4040-42774/ [dostęp: 12 X 2021 r.].

Biogram Dale'a Dye'a, https://vmeconnect.org/staff/dale-dye-usmc-vet-actor-technical-consultant [dostęp: 22 IX 2021 r.].

Biogram Jasona Aarona, https://comicvine.gamespot.com/jason-aaron/4040-42496/ [dostęp: 12 X 2021 r.].

Blog Jasona Aarona, http://jasoneaaron.blogspot.com [dostęp: 20 X 2021 r.].

Blog poświęcony Gustavowi Hasfordowi, http://gustavhasford.blogspot.com [dostęp: 18 X 2021 r.].

Boska Komedia, https://lektury.gov.pl/czytaj/boska-komedia [dostęp: 28 IX 2021 r.].

Ciotti P., *Michael Herr: A man of few words: What is a great American writer doing holed up in London, and why has He been so quiet all these years?*, http://articles.latimes.com/1990–04–15/magazine/tm–2121_1_michael-herr [dostęp: 9 V 2022 r.].

Dhammapada. Ścieżka Prawdy Buddy, tłum. Z. Becker, https://mahajana.net/teksty/dhammapada.pdf [dostęp: 28 IX 2021 r.].

Fantastic Forum Interview with Jason Aaron, https://www.youtube.com/watch?v=ueMwsi9lWdw [dostęp: 20 X 2021 r.].

Hernandez Ch., *Legends of the Old Corps: Gustav Hasford and the "Snuffies"*, https://www.breachbangclear.com/legends-of-the-old-corps-the-snuffies/ [dostęp: 15 X 2021 r.].

https://www.comichron.com/monthlycomicssales.html?fbclid=IwAR2qqf7rIGL2ZMDnMlcbDgRMak2LAc—J0nV_2GIIzYMTo0XlWkIw49gqL0 [dostęp: 19 X 2021 r.].

Interview with Artist Cameron Stewart: Part One, https://comicvine.gamespot.com/cameron-stewart/4040-42774/forums/interview-with-artist-cameron-stewart-part-one-534433/ [dostęp: 20 X 2021 r.].

The Other Side, imagecomics.com/press-releases/eisner-nominated-miniseries-the-other-side–collected-in-deluxe-hardcover-th [dostęp: 20 X 2021 r.].

The Other Side #1 Preview. War is Hell, https://www.ign.com/articles/2006/09/11/the-other-side-1-preview [dostęp: 20 X 2021 r.].

The Other Side: Special Edition, https://comicvine.gamespot.com/the-other-side-special-edition-1-hc/4000-617825/ [dostęp: 4 V 2021 r.].

Richards D., *Descent into Hell: Aaron talks "The Other Side"*, https://www.cbr.com/descent-into-hell-aaron-talks-the-other-side/ [dostęp: 19 X 2021 r.].

Welcome to The Other Side. Jason Aaron talks about viewing the Vietnam War through the eyes of the enemy, https://www.ign.com/articles/2006/09/06/welcome-to-the-other-side [dostęp: 18 X 2021 r.].